

ТИЛ ЖАГЫНАН

УЛУТТУК АЗЧЫЛЫКТАРДЫН УКУКТАРЫ ЖӨНҮНДӨ

ОСЛО РЕКОМЕНДАЦИЯЛАРЫ

ЖАНА ТҮШҮНДҮРМӨ КАТ

Февраль 1998

ТИЛ ЖАГЫНАН

УЛУТТУК АЗЧЫЛЫКТАРДЫН УКУКТАРЫ ЖӨНҮНДӨ

ОСЛО РЕКОМЕНДАЦИЯЛАРЫ

ЖАНА ТҮШҮНДҮРМӨ КАТ

Февраль 1998

Брошюра Этностор аралык мамилелер боюнча Фонд тарабынан англис тилинде чыгарылган болучу,
ISBN 10: 90-7598904-0
ISBN 13: 978-90-75989-04-5.

Сиздер кошумча нускаларды же маалыматтарды сурап бизге кайрылсаңыздар болот:

Office of the OSCE High Commissioner on National Minorities
Prinsessegracht 22
2514 AP The Hague
Tel.: +31 (0)70 312 5500
Fax: +31 (0)70 363 5910
E-mail: hcnm@hcnm.org
www.osce.org/hcnm/

КИРИШҮҮ

1992-жылдын июлунда Хельсинкиде кабыл алынган чечим менен Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча уюм (ОБСЕ) Улуттук азчылыктардын иштери боюнча Жогорку комиссардын кызмат ордун уюштурган, ал «жаңжалдарды мүмкүн болушунча эң эрте этапта четтетүүгө көмөктөшүү» максатын көздөйт. Бул мандатты түзүү кыйла даражада мурдагы Югославияда түзүлгөн абалга мамилени билдирген, ал абал, айрымдардын пикири боюнча, Европада, өзгөчө демократияга өтүп жаткан өлкөлөрдө кайталануу, ошонун өзү менен мамлекеттердин жана өкмөттөрдүн башчылары 1990-жылы кабыл алган Жаңы Европанын Париж хартиясында чагылдырылган тынчтыкка жана гүлдөп-өнүгүүгө үмүттөрдү бузуу коркунучун пайда кылган.

1993-жылдын 1-январында Макс ван дер Стул мырза ОБСЕнин Улуттук азчылыктардын иштери боюнча биринчи Жогорку комиссары (ВКНМ) катары өз милдеттерине киришти. Нидерланддардын парламентинин мүчөсү, тышкы иштер министри, Бириккен Улуттар Уюмундагы Туруктуу өкүл, ошондой эле көптөгөн жылдар бою адамдын укуктарын коргоочу болуп иштеген жылдардын ичинде топтогон өзүнүн кыйла тажрыйбасына таянып, М. ван дер Стул мырза өзүнүн көңүлүн Европадагы азчылыктар менен борбордук бийлик органдарынын ортосундагы көп сандаган пикир келишпестиктерге бурду, алар, анын пикири боюнча, жаңжалды күчөтүү жагынан потенциалдуу коркунучту билдирген. «Бейпил» дипломатия каражаттары менен аракеттенип, ВКНМ азыркы учурда көпчүлүк өлкөлөрдө, анын ичинде Албанияда, Хорватияда, Эстонияда, Венгрияда, Казакстанда, Кыргызстанда, Латвияда, мурдагы югославиялык Македония Республикасында, Румынияда, Словакияда жана Украинада өз ишин жүзөгө ашырууда. Анын көңүлүнүн борборунда биринчи кезекте бир мамлекетте көпчүлүктү жана башка (демейде коңшу) мамлекетте азчылыкты түзгөн улуттук же этностук топтордун өкүлдөрү тартылган жана ошентип аларга ушул мамлекеттердин өкмөттөрүнүн таламдары тартылган, бул мамлекеттер аралык оорчулуктун же кала берсе

жаңжалдардын потенциалдуу булагын түзгөн кырдаалдар турат. Мындай оорчулук европалык тарыхтын жүрүшүндө көп нерселерди аныктагандыгын белгилей кетүү керек.

Улуттук азчылыктар тартылган оор кырдаалдардын маңызын карап чыгып, ВКНМ бул проблемаларды чечүүдө көзкарандысыз, калыс жана кызматташтыкка даяр тарап катары аракеттенет. Контролдоочу орган болуп саналбастан, ВКНМ өз ишинде бардык мамлекеттер кабыл алган эларалык нормаларды талдоо жана рекомендациялар үчүн негиз катары пайдаланат. Буга байланыштуу ОБСЕге катышкан бардык мамлекеттер кабыл алган милдеттенмелер жөнүндө, өзгөчө Адамдык өлчөм боюнча Конференциянын 1990-жылдагы Копенгаген Документи жөнүндө эске сала кетүү маанилүү, анын IV бөлүгүндө улуттук азчылыктар жагынан милдеттенмелер ийне-жибине чейин баяндалган. Ошондой эле ОБСЕнин бардык мамлекеттери адам укуктары, анын ичинде азчылыктардын укуктары жагынан ООНдун милдеттенмелери менен байланышкандыгын жана ОБСЕ мамлекеттеринин көпчүлүгү ошондой эле Европа Кеңешинин нормалары менен байланышкандыгын белгилей кетүү маанилүү.

Беш жылдык интенсивдүү иштен кийин ВКНМ өз ишинин майданына кирген бир катар мамлекеттерде өзүнүн көңүл буруусунун предмети болуп калган, дайыма пайда болуп турган талаш маселелерди жана темаларды белгилей алды. Мындай маселе болуп тил жагынан улуттук азчылыктардын укуктары, башкача айтканда, жеке жана коомдук чөйрөлөрдө өз тилин пайдаланууга улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн укугу саналат. Адамдын укуктары боюнча эларалык документтер бир нече ар кыл контексттерде ушул укукка таянат. Бир жагынан, тил өзүнчөлүк менен тыгыз байланышкан жеке мүнөздөгү маселе болуп саналат. Экинчи жагынан, тил социалдык түзүлүштүн олуттуу каражаты болуп эсептелет, ал көпчүлүк кырдаалдарда коомдук маанидеги предмет болуп калат. Тилди пайдалануу, сөзсүз, мамлекеттин өкүм сүрүшүнүн көп сандаган аспекти менен байланышкан. Ошентип, адам укуктары жагынан милдеттенмелер сакталган демократиялык мамлекетте учурда болгон

айырмачылыктар үчүн шарттарды берүү саясаттын жана укук таануунун маанилүү маселеси болуп калат. Тиешелүү тең салмактуулукка жетишүүгө кудуретсиздик этностор ортосундагы оорчулуктардын булагы болуп калышы мүмкүн.

Ушуну эске алып, ВКНМ 1996-жылдын жайында Этностор аралык мамилелер боюнча фондго ОБСЕнин регионунда улуттук азчылыктардын тил жагындагы укуктарын тиешелүү жана ырааттуу түрдө колдонуу жөнүндө рекомендацияларды сурап таанылган эларалык эксперттердин тобуна кайрылууну өтүнгөн. ВКНМнын мурда жасалган ушундай суроо-талабынын натыйжасы **Улуттук азчылыктардын билимге укуктары жөнүндө Гаага рекомендацияларын жана Түшүндүрмө катын¹** иштеп чыгуу болду. Гаага рекомендациялары билим берүү жагынан улуттук азчылыктардын тилин же тилдерин толугу менен пайдаланууну даректегендиктен, бул маселени эксперттердин талдоосу үчүн маселелердин чөйрөсүнөн алып салуу чечилген болучу.

Этностор аралык мамилелер боюнча фонд – өкмөттүк эмес уюм, ал ВКНМге жардам иретинде адистешкен ишти аткаруу үчүн 1993-жылы негизделген, ар кандай тиешелүү дисциплиналар жагынан эксперттердин бир катар кеңешмелерине, анын ичинде Ослодогу эки жана Гаагадагы бир кеңешмеге көмөктөшкөн. Кеңешмелерге катышкан эксперттердин ичинде эларалык укук жагынан адистешкен юристтер, ошондой эле лингвисттер, азчылыктардын абалы жана муктаждыктары жагынан адистешкен коргоочулар жана политологдор бар болучу. Эксперттердин курамында төмөнкүлөр болгон:

профессор Гудмундур Альфредссон, тең директор, Рауль Валленберг Институту (Швеция); профессор Асбьерн Эйде, улук кызматкер, Норвегиянын адам укуктары боюнча институту (Норвегия); Анжелита Каменска айым, улук илимий кызматкер,

¹ Улуттук азчылыктардын билимге укуктары жөнүндө Гаага рекомендацияларынын жана Түшүндүрмө катынын нускалары (Октябрь 1996) Улуттук азчылыктардын иштери боюнча Жогорку комиссардын Офисинде бир нече нускада бар.

Адам укуктары жана этностук изилдөөлөр боюнча Латвиялык борбор (Латвия); Доналл О`Риагэйн мырза, Башкы катчы, Европалык аз колдонулуучу тилдер Бюросу (Ирландия); Беата Слидал мырза, кеңешчи, Эрк билдирүү эркиндигине көмөктөшүү боюнча Норвегиялык Форум (Норвегия); доктор Мигель Струбелл, директор, Каталондук социоллингвистика институту, Каталония провинциясы (Испания); профессор Георги Сцепе, Янош Панониус университетинин тил таануу факультети (Венгрия); профессор Патрик Торнберри, юридикалык факультет, Киль Университети (Улуубритания); доктор Фернанд де Вареннес, директор Адам укуктары жана этностук жаңжалдарды четтетүү боюнча Азия-Тынч океан борбору (Австралия); профессор Бруно де Витте, юридикалык факультет, Маастрихт университети (Нидерланддар); Жан-Мари Ворлинг мырза, Жергиликтүү эльзас-мозель укугунун институту (Франция).

Азчылыктардын укуктары жагынан учурдагы нормалар адам укуктарынын бир бөлүгү болуп саналгандыктан, бул консультацияларда мамлекеттер адамдык бардык башка укуктары жагынан милдеттенмелерди сакташы, анын ичинде, атап айтканда, теңдештик жана кысымга алуудан эркиндик, пикирин айтуу эркиндиги, чогулуштар жана ассоциациялар эркиндиги, ошондой эле улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн бардык укуктары жана эркиндиктери жөнүндө болжолдор таяныч пункт болуп калды.

Ошондой эле акыр аягында адамдын бардык укуктары адам инсанынын теңдеш шарттарда толук жана эркин өнүгүшүн камсыз кылууга чакырылгандыгы болжолдонду. Андан ары жарандык коом ачык жана кыймылда болууга жана, ошентип, бардык жарандарды, анын ичинде улуттук азчылыктардын өкүлдөрүн бириктирүүгө кудуреттүү болууга тийиш деп болжолдонду. Ошондой эле адамдык тажрыйбанын олуттуу социалдык аспекти толугу менен болжолдонду, анткени тилди пайдалануу ошондой эле иш жүзүндө коммуникациянын маселеси болуп саналат.

Натыйжада пайда болгон Тил жагынан улуттук азчылыктардын укуктары жөнүндө Осло рекомендацияларында демейде ВКНМ тартылган кырдаалдарда колдонулуучу тил жагынан азчылыктардын укуктарынын маңызын салыштырмалуу жөнөкөй тилдин жардамы менен түшүндүрүү аракети жасалган. Мындан тышкары, бул нормалар колдонуу учурунда алардын байланыштуулугун камсыз кылгыдай түрдө чечмеленет. Рекомендациялар чакан бөлүмдөргө бөлүнгөн, аларда тил менен байланышкан турмушта келип чыккан проблемалар каралат. Рекомендацияларды алда канча кең-кесири түшүндүрүү ага тиркелген Түшүндүрмө катта сунуш кылынган, анда тиешелүү эларалык нормаларга айрым шилтемелер жасалат. Ар бир Рекомендация Түшүндүрмө каттын тиешелүү пункттары менен бирге окула тургандыгы болжолдонууда.

Бул Рекомендациялар мамлекеттик саясатты жана мыйзамдарды өнүктүрүү үчүн пайдалуу справкалык маалымат менен камсыз кылат деген үмүт бар, алар улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн тил жактан укуктарын, өзгөчө коомдук чөйрөдөгү укуктарын натыйжалуу турмушка ашырууга салым кошмокчу.

Бул Рекомендациялар улуттук азчылыктардын өкүлдөрү тилди пайдаланышына тиешелүү экендигине карабастан, бул Рекомендациялардын жана алардын негизиндеги эларалык документтердин басымы башка типтердин азчылыгына потенциалдуу түрдө багытталышы мүмкүн экендигин белгилей кетүү керек. Төмөндөгү Рекомендациялар укуктардын колдо болгон негизги бөлүгүн айкындоого тийиш. Алар кандайдыр бир адамдын же адамдардын кандайдыр бир топторунун укуктарын чектөөгө арналган эмес.

Февраль 1998 г.

ТИЛ ЖАГЫНАН УЛУТТУК АЗЧЫЛЫКТАРДЫН УКУКТАРЫ ЖӨНҮНДӨ ОСЛО РЕКОМЕНДАЦИЯЛАРЫ

АТАЛЫШТАР

- 1) Улуттук азчылыктардын өкүлдөрү өздөрүнүн салттарына жана тилинин системасына ылайык өз тилинде өзүнүн жеке аты-жөнүн пайдаланууга укуктуу. Алар расмий таанууга ээ болууга жана мамлекеттик бийлик органдары тарабынан колдонулууга тийиш.
- 2) Ушундай эле түрдө, улуттук азчылыктардын өкүлдөрү түзгөн маданий ассоциациялар жана ишканалар өздөрүнүн аталыштары жагынан ушундай эле укуктарга ээ болууга тийиш.
- 3) Улуттук азчылыктардын кыйла сандагы өкүлдөрү жашаган райондордо жана жетиштүү суроо-талап болгон учурда мамлекеттик бийлик органдары жергиликтүү аталыштарды, көчөлөрдүн аталыштарын жана калк үчүн башка топографиялык көрсөткүчтөрдү азчылыктын тилинде да жайгаштыруу үчүн чараларды камсыз кылууга тийиш.

ДИН

- 4) Ар бир адамга өз динин тутууда жана колдонууда жекече же башка адамдар менен жамаатта өз тандоосу боюнча тилди (тилдерди) пайдалануу укугу берилүүгө тийиш.
- 5) Мамлекет ошондой эле жарандык статус менен байланышкан жана бул мамлекетте юридикалык күчкө ээ болгон диний үрп-адаттар же аракеттер жагынан бул статуска тиешеси бар болгон сертификаттар жана документтер ошондой эле мамлекеттин

расмий тилинде же тилдеринде жасалышын талап кыла алат. Мамлекет жарандык абалды жазууну диний бийликтердин өкүлдөрү мамлекеттин расмий тилинде же тилдеринде жүргүзүшүн талап кыла алат.

ЖАМААТТЫН ТУРМУШУ ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК ЭМЕС УЮМДАР

- 6) Бардык адамдар, анын ичинде улуттук азчылыктардын өкүлдөрү, өздөрүнүн мамлекеттик эмес уюмдарын, ассоциацияларын жана мекемелерин түзүүгө жана аларды башкарууга укуктуу. Бул уюмдар өзү тандаган тилди (тилдерди) пайдаланууга укуктуу. Мамлекет бул уюмдарды тилдин негизинде кысымга ала албайт, мамлекеттик бюджеттен, эларалык булактардан же жеке сектордон финансылуу булактарын издөөгө бул уюмдардын укугун мыйзамсыз чектей албайт.
- 7) Эгерде мамлекет башкалардын ичинде социалдык, маданий жана спорт жактарындагы ишти жигердүү колдосо, мамлекет бөлгөн бардык ресурстардын адилеттүү үлүшү улуттук азчылыктардын өкүлдөрү жасап жаткан ушундай ишти колдоого жумшалууга тийиш. Ушул жактарда улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн тилинде (тилдеринде) ишти мамлекеттик финансылык колдоо кысымга албаган негизде берилүүгө тийиш.

МААЛЫМДОО КАРАЖАТТАРЫ

- 8) Улуттук азчылыктардын өкүлдөрү азчылыктын тилиндеги өз маалымдоо каражаттарын түзүүгө жана колдоого укуктуу. Уктуруу каражаттарын мамлекеттик жөнгө салуу объективдүү жана кысымга албаган критерийлерге негизделүүгө тийиш жана азчылыктар укуктарга ээ болушун чектөө үчүн пайдаланылууга тийиш эмес.

- 9) Улуттук азчылыктардын өкүлдөрү коомдук түрдө финансыланган маалымдоо каражаттарында өз тилинде уктуруу убактысына жеткиликтүүлүккө ээ болууга тийиш. Улуттук, региондук жана жергиликтүү деңгээлдерде ушул азчылыктын тилинде уктурууга бөлүнгөн убакыттын көлөмү жана сапаты улуттук азчылыктын санына жана топтолушунун даражасына жараша өлчөмдө болууга жана анын абалы менен муктаждыктарына ылайык келүүгө тийиш.
- 10) Улуттук азчылыктардын тилиндеги (тилдериндеги) коомдук жана жеке маалымдоо каражаттарынын программаларынын көзкарандысыз мүнөзү сакталууга тийиш. Коомдук маалымдоо каражаттарынын программалардын мазмунуна жана багытына көз салган редакциялык кеңештери көзкарандысыз болууга жана улуттук азчылыктардын кызматта көзкарандысыз абалды сактаган өкүлдөрүн камтууга тийиш.
- 11) Чегарадан улам маалымдоо каражаттарына жеткиликтүүлүк мыйзамсыз түрдө чектелүүгө тийиш эмес. Мындай жеткиликтүүлүк ушул азчылык жашаган мамлекеттин коомдук жактан финансыланган маалымдоо каражаттарында азчылыкка бөлүнгөн уктуруу убактысын азайтууну актоого тийиш эмес.

ЭКОНОМИКАЛЫК ТУРМУШ

- 12) Бардык адамдар, анын ичинде улуттук азчылыктардын өкүлдөрү өздөрү тандаган тилде же тилдерде жеке ишкерликти жүргүзүүгө укуктуу. Мамлекет эмгекчилерди же керектөөчүлөрдү коргоо менен байланышкан сыяктуу мыйзамдуу коомдук кызыкчылык болгон учурда же ишкана менен мамлекеттик бийлик органдарынын ортосундагы мамилелерде гана мамлекеттин расмий тилин же тилдерин кошумча пайдаланууну талап кылууга укуктуу.

АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК БИЙЛИКТЕР ЖАНА КООМДУК КЫЗМАТТАР

- 13) Улуттук азчылыктардын кыйла сандагы өкүлдөрү жашаган региондордо жана жерлерде, мындай ниет билдирилген жерлерде улуттук азчылыктардын өкүлдөрү региондук жана/же жергиликтүү расмий мекемелерден мамлекеттин расмий тилиндеги же тилдериндеги, ошондой эле ушул улуттук азчылыктын тилиндеги жарандык документтерди жана сертификаттарды алууга укуктуу. Ушундай түрдө региондук жана/же жергиликтүү расмий мекемелер тиешелүү жарандык реестрлерди улуттук азчылыктын тилинде да жүргүзүүгө тийиш.
- 14) Улуттук азчылыктардын өкүлдөрү администрациялык органдар менен мамилелерде, өзгөчө ушундай ниет билдирилген жана алар кыйла санда болгон региондордо жана жерлерде өз тилин пайдаланууга тиешелүү мүмкүнчүлүктөргө ээ болууга тийиш. Ушундай түрдө администрациялык органдар, эгерде бул мүмкүн болсо, улуттук азчылыктын тилинде коомдук кызматтар менен камсыз кылууга тийиш. Бул максатта алар жалдоо жана/же окутуу боюнча тиешелүү саясатты жана программаларды кабыл алууга тийиш.
- 15) Улуттук азчылыктардын кыйла сандагы өкүлдөрү турган региондордо жана жерлерде мамлекет региондук жана жергиликтүү мамлекеттик органдардын шайланган мүчөлөрү ушул органдар менен байланышкан иштин учурунда улуттук азчылыктын тилин да пайдаланууну камсыз кылуу үчүн чараларды көрүүгө тийиш.

КӨЗКАРАНДЫСЫЗ УЛУТТУК МЕКЕМЕЛЕР

- 16) Улуттук азчылыктардын өкүлдөрү жашаган мамлекеттер аларга, тиешелүү сот каражаттарына кошумча иретинде, тил жагынан
-

өздөрүнүн укуктары бузулду деп эсептеген учурда аларга омбудсмендер жана адам укуктары боюнча комиссиялар сыяктуу көзкарандысыз улуттук мекемелерге жеткиликтүүлүктү гарантиялоого тийиш.

СОТ БИЙЛИКТЕРИ

- 17) Бардык адамдар, анын ичинде улуттук азчылыктардын өкүлдөрү, өздөрүн камакка алуунун жана/же кармоонун себептери жөнүндө жана аларга каршы ар кандай айыптоонун мүнөзү жана негизи жөнүндө өздөрү түшүнгөн тилде тез маалымдар болууга жана өзүн сотко чейин, соттун учурунда жана апелляция процессинде ушул тилде, зарылчылык болгондо тилмечтин акысыз жардамы менен, коргоого укуктуу.
- 18) Улуттук азчылыктардын кыйла сандагы өкүлдөрү турган региондордо жана жерлерде жана мындай ниет билдирилген жерлерде улуттук азчылыктардын өкүлдөрү соттук жол-жоболордун учурунда, зарылчылык болгондо тилмечтин акысыз жардамы менен, өз тилинде түшүнүшүүгө укуктуу.
- 19) Улуттук азчылыктардын кыйла сандагы өкүлдөрү турган региондордо жана жерлерде жана мындай ниет билдирилген жерлерде мамлекеттер мындай адамдарды козгогон бардык соттук жол-жоболорду азчылыктын тилинде жүргүзүү мүмкүнчүлүгүнө тиешелүү көңүл бурууга тийиш.

ЭРКИНДИКТЕН АЖЫРАТУУ

- 20) Айыптоо мекемесинин жетекчиси же ушул мекеменин башка персоналы көпчүлүк камалгандардын тилинде же тилдеринде же алардын көпчүлүгү түшүнгөн тилде сүйлөй билүүгө тийиш. Кызматка тартуу жана/же окутуу программалары ушул максатка

жетишүүгө багытталууга тийиш. Зарыл болгон жерде тилмечтин кызмат көрсөтүүлөрү пайдаланылууга тийиш.

- 21) Улуттук азчылыктардын камакка алууга дуушарланган өкүлдөрү камактагылар менен, ошондой эле башка адамдар менен мамилелерде өзү тандаган тилди пайдаланууга укуктуу. Эгерде эле мүмкүн болсо, бийликтер камактагыларга мыйзамдарда белгиленген чектерде өз тилинде оозеки, ошондой эле жеке кат алышуу аркылуу баарлашуу мүмкүнчүлүгүн гарантиялаган чараларды көрүүгө тийиш. Буга байланыштуу кармоого же камакка алууга дуушарланган адам өзүнүн демейки жашаган жерине жакын кармоо же камакка алуу жеринде болууга тийиш.

ТИЛ ЖАГЫНАН УЛУТТУК АЗЧЫЛЫКТАРДЫН УКУКТАРЫ ЖӨНҮНДӨ ОСЛО РЕКОМЕНДАЦИЯЛАРЫНА ТҮШҮНДҮРМӨ КАТ

ЖАЛПЫ КИРИШҮҮ

Адам укуктарынын жалпы декларациясынын 1-статьясында бардык адамдарга мүнөздүү болгон нарк-насил жөнүндө адам укуктары жагынан бардык нормалардын негизинде турган фундаменталдык түшүнүк катары айтылат. Декларациянын 1-статьясы: «Бардык адамдар өзүнүн нарк-насилинде жана укуктарында эркин жана теңдеш болуп жаралат...» деп ырастайт. Бул статьянын маанилүүлүгүнө баа бербей коюуга болбойт. Ал дегеле адам укуктарына тиешелүү болуп гана тим болбостон, ошондой эле тил жагынан улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн укуктарынын негиздеринин бирин шарттайт. Нарк-насилдеги жана укуктардагы теңдештик адамдык жан катары индивиддин өзүнчөлүгүнө карата урматтоону болжолдойт. Тил адамдын өзүнчөлүгүнүн алда канча негизги компоненттеринин бири болуп саналат. Ошондуктан адамдын нарк-насилге карата урматтоо адамдын өзүнчөлүгүнө карата жана, демек, анын тилине карата урматтоо менен тыгыз байланышкан.

Ушул контекстте **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пакт** олуттуу мааниге ээ. **Пактынын** 2-статьясында мамлекеттерге алардын аймагында жашаган жана алардын юрисдикциясында болгон бардык индивиддердин укуктары алар тарабынан камсыз кылынышы гарантияланышына жана «кандайдыр бир, мисалы, тилди, чектөөлөр болбостон» урматталышына талап билдирилген. **Пактынын** 19-статьясы пикирин айтуу эркиндигин гарантиялайт, ал, **Пактыда** бул айтылгандай, ар кандай түрдөгү маалыматты жана идеяны берүү же алуу укугун гарантиялап гана тим болбостон, ошондой эле муну өзү тандаган

каражаттар же тил менен жасоо укугун гарантиялайт. Маалыматты таркатуу жана алуу ошондой эле адамдардын биргелешкен аракеттерин болжолдойт. Бул контекстте **Пактынын** тынч чогулуштардын жана ассоциациялардын эркиндигин гарантиялаган 21- жана 22-статьялары өзгөчө орундуу болушу мүмкүн.

Ушундай түрдө Европада **Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европалык конвенциянын** 10-статьясында айтылган пикир билдирүү эркиндиги, ошол эле конвенциянын 14-статьясына ылайык, «кандайдыр бир, мисалы, тилди, кысымга алуу болбостон камсыз кылынууга» тийиш. **Адам укуктарынын жалпы декларациясына**, ошондой эле **Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европалык конвенцияга** ачык таянуу менен, Европа Кеңеши кабыл алган **Пикирди билдирүү жана маалымат эркиндиги жөнүндө декларация** «пикир билдирүү жана маалымат эркиндиги ар бир адамдын коомдук, экономикалык, маданий жана саясий жактан өнүгүшү үчүн зарыл жана социалдык жана маданий топтордун, улуттардын жана эларалык шериктештиктин шайкеш өнүгүшү үчүн шарт түзөт» деп ырастайт. Буга байланыштуу **Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европалык конвенциянын** 11-статьясында гарантияланган тынч чогулуштардын эркиндиги жана ассоциациялардын эркиндиги маанилүү.

Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча уюмдун (ОБСЕ) контекстинде пикир билдирүүнүн, чогулуштардын жана ассоциациялардын эркиндигинин ошол эле идеялары **СБСЕнин Адымдык өлчөм боюнча конференциясынын Копенгаген кеңешмесинин документинин** 9.1-9.3-пункттарында саналган.

Жаңы Европанын Париж хартиясында ОБСЕге катышкан мамлекеттердин мамлекет жана өкмөт башчылары «ар бир адам эч кандай кысымга алынбастан, пикир билдирүү эркиндигине, ассоциациялардын жана тынч чогулуштардын эркиндигине укукка ээ» деп ырастаган.

Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 27-статьясы тил жагынан улуттук азчылыктардын укуктарына түз тиешеси бар болгон башка өзөктүү жобо болуп саналат. Ал «азчылыктардын өкүлдөрүнө алардын тобунун башка мүчөлөрү менен бирдикте өз тилин пайдалануу укугунан баш тартылышы мүмкүн эмес» деп ырастайт.

Ушундай эле түрдө, **Улуттук же этностук, диний жана тилдик азчылыктарга таандык болгон адамдардын укуктары жөнүндө ООНдун декларациясынын 2(1)-статьясы** «өз тилин жеке жана коомдук турмушта эркин жана тоскоолдуксуз же кандайдыр бир кысымга алуусуз пайдаланууга» улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн укугун жарыялайт. Европа Кеңеши кабыл алган **Улуттук азчылыктарды укуктарын коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын 10(1)-статьясы** улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн «өз азчылыгынын тилин жеке жана коомдук турмушта оозеки жана жазуу жүзүндө эркин жана тоскоолдуксуз пайдаланууга» укугун мамлекеттер тааный тургандыгын белгилейт.

Документтер жеке жана коомдук турмушта азчылыктардын тилин пайдаланууга тиешелүү болгондугуна карабастан, ошол эле документтер «жеке» турмушка каршы катары «коомдук» турмушту чектебейт. Чындыгында эле бул чөйрөлөр жарым-жартылай төп келиши мүмкүн. Бул, мисалы, жалгыздап же башкалар менен бирдикте аракеттенген индивиддер өздөрүнүн жеке маалымдоо каражаттарын же мектептерди уюштурууга аракет кылган учурда болушу мүмкүн. Жеке демилге катары башталышы мүмкүн болгон нерсе мыйзамдуу коомдук таламдын предмети болуп калышы мүмкүн. Мындай талам кандайдыр бир коомдук милдеттендирүүнүн башталышы болуп кала алат.

Улуттук азчылыктардын өкүлдөрү «жеке жана коомдук турмушта» азчылыктардын тилин пайдаланышы билимге шилтеме жасалбастан каралышы мүмкүн эмес. Билим берүү маселелери, алар кайсы улуттук азчылыктардын тилине тиешелүү болгон даражада Билимге улуттук азчылыктардын укуктары жөнүндө Гаага рекомендацияларында кең-

кесири каралган, алар адамдын эларалык укуктары жана билим берүү жагынан эларалык деңгээлдеги белгилүү эксперттер менен кызматташтыкта Этностор аралык мамилелер боюнча фонд тарабынан ОБСЕнин Улуттук азчылыктардын иштери боюнча Жогорку комиссарына жардам иретинде иштелип чыккан болучу. Гаага рекомендациялары бул жагынан улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн укуктарына тиешеси бар болгон эларалык документтерди алда канча айкын түшүнүү үчүн иштелип чыккан, ал улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн өзүнчөлүгүн колдоо жана өнүктүрүү үчүн ушунчалык олуттуу болуп саналат.

Адам укуктары боюнча эларалык документтер адамдын укуктары баарына бирдей жана алар теңдеш түрдө жана кысымга албастан пайдаланылууга тийиш деп белгилейт. Бирок адамдын укуктарынын көпчүлүгү чексиз болуп саналбайт. Документтер айрым укуктарды пайдалануу мамлекет тарабынан чектелиши өзүн актаган чектелүү сандагы кырдаалдарды алдын ала караган. Адам укуктары жагынан эларалык укукта жол берилген чектөөлөр демократиялык коомдо өмүргө коркунуч келтирген учурларда жана башкалардын укуктарына жана эркиндиктерине коркунуч билдирген кырдаалдарда, же коомдук адеп-ахлакка, коомдук бейпилдикке, улуттук коопсуздукка жана жалпы жыргалчылыкка коркунучту билдирген кырдаалдарда жүзөгө ашырылышы мүмкүн². Эркиндиктерди чектөө адам укуктары жагынан укук таанууда чектелүү чечмеленүүгө тийиш.

Улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн коомдук жана жеке турмушта өз тилин пайдаланууга укуктарын, алар Тил жагынан улуттук азчылыктардын укуктары жөнүндө Осло рекомендацияларында баяндалгандай жана иштелип чыккандай, алда канча кеңири коомдо толук катышуунун балансташкан контекстинде кароо керек. Рекомендациялар изоляциялык ыкманы, көбүнесе улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн

² Жогоруда эске алынган чектөөлөр, мисалы, төмөнкүдөй жоболорго киргизилген:

Адам укуктарынын жалпы декларациясынын 30-статьясы

Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 19(3)-статьясы

Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европалык конвенциянын 10(2)-статьясы

өздөрүнүн өзүнчөлүгүн, маданиятын жана тилин колдоого жана өнүктүрүүгө укуктары менен аларга толук баалуу жана теңдеш мүчө катары алда канча кеңири коомго интеграциялануу мүмкүнчүлүгүн гарантиялоо зарылчылыгынын ортосундагы тең салмактуулукка көмөктөшө турган ыкманы сунуш кылат. Ушул көзкараштан алганда, мындай интеграция мамлекеттин расмий тилин (тилдерин) жакшы билмейинче орундалышы кыйын. Ушундай билим жагынан милдеттендирүүлөр **Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 13- жана 14-статьяларында жана Баланын укуктары жөнүндө конвенциянын 28- жана 29-статьяларында** билдирилген, алар билимге укукту кемитпейт жана мамлекетти билим берүүнү милдеттүү кылууга милдеттендирет. Ошол эле учурда **Улуттук азчылыктардын укуктарын коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын 14(3)-статьясы** азчылыктын тилине окутуу «расмий тилди үйрөнүүгө же бул тилде окутууга зыян келтирбестен жүзөгө ашырылууга тийиш» экендигин карайт.

АТАЛЫШТАР

- 1) **Улуттук азчылыктардын укуктарын коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын 11(1)-статьясы** улуттук азчылыктардын өкүлдөрү өз тилиндеги өзүнүн аты-жөнүн жана фамилиясын пайдаланууга укуктуу экендигин шарттайт. Пайдалануу адамдын индивидуалдык өзүнчөлүгү үчүн олуттуу болуп саналган бул укук ар бир мамлекет үчүн спецификалык болгон кырдаалдардын өңүтүндө пайдаланылууга тийиш. Мисалы, мамлекеттик бийлик органдары улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн аты-жөнүн алардын фонетикалык формасында жазуу үчүн расмий тилди же тилдерди жазуу системасын колдонушу өзүн акташы мүмкүн. Бирок бул тиешелүү улуттук азчылыктын тилинин системасына жана салттарына ылайык жасалууга тийиш. Индивиддердин тили, ошондой эле өзүнчөлүгү менен тыгыз байланышкан ушул негизги укукка таянып, мамлекеттик бийлик органдары

тарабынан өзүнүн чыныгы же ата-бабалык ысмынан (ысымдарынан) баш тартылган же өз эркине карабастан ысмы (ысымдары) өзгөртүлгөн адамдар аларды кандайдыр бир чыгымдарды тартпастан кайра алуу укугуна ээ болууга тийиш.

- 2) Ысымдар жана аталыштар жалпы өзүнчөлүктүн, өзгөчө «жамаатта» аракеттенген улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн чөйрөсүндө өзүнчөлүктүн бир бөлүгү болуп саналат. **Улуттук же этностук, диний жана тилдик азчылыктарга таандык болгон адамдардын укуктары жөнүндө ООНдун декларациясынын 2(1)-статьясы** «өз тилин жеке жана коомдук турмушта эркин жана тоскоолдуксуз же кандайдыр бир кысымга алуусуз пайдаланууга» улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн укугун жарыялайт. **Улуттук азчылыктарды коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын 10(1)-статьясы** улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн «өз азчылыгынын тилин жеке жана коомдук турмушта оозеки жана жазуу жүзүндө эркин жана тоскоолдуксуз пайдаланууга» укугун мамлекеттер тааный тургандыгын шарттайт. **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 27-статьясы** «азчылыктардын өкүлдөрүнө алардын тобунун башка мүчөлөрү менен бирдикте өз тилин пайдалануу укугунан баш тартылышы мүмкүн эмес» деп жарыялайт. Коомдук турмушта, башкалар менен бирдикте жана эч бир тоскоолдуксуз же кандайдыр бир кысымга алуусуз өз тилин пайдаланууга адамдын укугу улуттук азчылыктардын өкүлдөрү уюштурган жана башкарган мекемелер, ассоциациялар, уюмдар же ишканалар сыяктуу юридикалык жактар өзүнүн азчылыгынын тилинде өзү тандаган аталышты кабыл алуу укугуна ээ экендигинин айкын көрсөткүчү болуп саналат. Мындай жалпы аталыш мамлекеттик бийлик органдары тарабынан таанылууга жана бул топтун тилинин системасына жана салттарына ылайык колдонулууга тийиш.

- 3) **Алкактык конвенциянын 11(3)-статьясы** «улуттук азчылыктын кыйла сандагы өкүлдөрү демейде жашаган райондордо Тараптар, эгерде төмөнкүдөй көрсөткүчтөргө жетиштүү муктаждык болсо, калк үчүн азчылыктын тилинде да демейки жергиликтүү аталыштардын, көчөлөрдүн аталыштарынын жана башка топографиялык аталыштардын көрсөткүчтөрүн орнотуу үчүн күчаракетти жумшоого тийиш». Баяндалган мүнөздөгү тарыхый аталыштардын мыйзамдуулугун таануудан баш тартуу тарыхты өзгөртүү жана азчылыкты ассимиляциялоо аракетин түзүшү, ошонун өзү менен азчылыктардын өкүлдөрүнүн өзүнчөлүгү үчүн олуттуу коркунучту түзүшү мүмкүн.

ДИН

- 4) **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 27-статьясында** «этностук, диний же тилдик азчылыктар турган мамлекеттерде ушундай азчылыктардын өкүлдөрүнө алардын тобунун башка мүчөлөрү менен бирдикте өз динин тутууга жана практикалоого же эне тилин пайдаланууга укугунан баш тартылышы мүмкүн эмес» деп ырасталат. **Улуттук же этностук, диний жана тилдик азчылыктарга таандык болгон адамдардын укуктары жөнүндө ООНдун декларациясынын 3(1)-статьясы** «азчылыктардын өкүлдөрү өз укуктарын жекече же өз тобундагы башка мүчөлөр менен бирдикте, кандайдыр бир кысымга алуу болбостон пайдалана алат» деп шарттайт.

«Жамааттагы» дин тутуу жана аны практикалоо улуттук азчылыктардын көпчүлүк өкүлдөрү үчүн зор маанидеги тармак болуп саналат. Бул контекстте өз динине адамдын укугу чексиз болуп санала тургандыгын жана **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 18(1)-статьясында** жана **Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө европалык конвенциянын 9(1)-статьясында** гарантиялангандыгын

эске сала кетүү керек. Бирок өзүнүн динин жана ынанымдарын билдирүү, анын ичинде эл алдында билдирүү эркиндиги тигил же бул статьялардын кошумча пункттарында саналган бир катар чектөөлөргө туш келет. Бул чектөөлөр мыйзам тарабынан милдеттендирилиши мүмкүн жана коомдук коопсуздукту, тартипти, денсоолукту, адептүүлүктү коргоого жана башка адамдардын негизги укуктарын жана эркиндиктерин коргоого тиешеси бар. Алар акылга сыярлык жана алдыга коюлган максаттарга жараша болууга тийиш жана мамлекеттер аларга улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн мыйзамдуу диний, тилдик же маданий тилектерин басып салуу үчүн барууга тийиш эмес.

Азчылыктын чөйрөсүндө динди практикалоо көп учурда маданий жана тилдик өзүнчөлүктү сактоо менен өзгөчө тыгыз байланышкан. Эл алдында табынуу учурунда азчылыктын тилин пайдалануу укугу диний уюмдарды уюштуруу укугу жана эл алдында табынуу укугу сыяктуу эле ажыралгыс укук болуп саналат. Демек, мамлекеттик бийлик органдары тиешелүү улуттук азчылыктын тилинде болобу же бул топ колдонгон табынуу тили болобу эл алдында табынууга, ошондой эле эл алдында табынуу учурунда ар кандай тилди пайдаланууга эч кандай укукка жат чектөөлөрдү белгилөөгө тийиш эмес.

- 5) Үйлөнүү үлпөтү же сөөк коюу сыяктуу диний аракеттер ошондой эле кээ бир өлкөлөрдө жарандык абалды аныктаган мыйзамдуу жарандык аракеттер болуп саналышы мүмкүн. Мындай учурларда коомдук талам эске алынууга тийиш. Администрациялык максат адамдын укуктарына ээ болууну четтетүүгө тийиш эмес деген принципти эске алып, мамлекеттик бийлик органдары диний топторго эч кандай тилдик чектөөлөрдү колдонууга тийиш эмес. Бул ошондой эле түрдө диний топторду өзүнө алган жана ыйгарым укуктардын жарандык чөйрөсү менен дал келиши мүмкүн болгон ар кандай администрациялык

функцияларга карата колдонулууга тийиш. Бирок мамлекет өзүнүн мыйзамдуу жөнгө салуучу жана администрациялык милдеттерин аткара алышы үчүн мамлекет диний общинадан ал ыйгарым укуктуу болгон мыйзамдуу жарандык актыларды расмий мамлекеттик тилде же тилдерде жүргүзүшүн талап кыла алат.

ЖАМААТТЫН ТУРМУШУ ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК ЭМЕС УЮМДАР

- б) Улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн жамааттык турмушу, алардын «жамааттагы» аракеттери, эларалык документтерде аныкталгандай, көп сандаган иштерде жана үмүт-тилектерде чагылдырылууда. Алардын ичинен эң кичине эмеси болуп алардын мамлекеттик эмес уюмдарынын, ассоциацияларынын жана мекемелеринин өкүм сүрүшү саналат, алардын болушу демейде алардын өзүнчөлүгүн колдоо жана өнүктүрүү үчүн маанилүү болуп саналат жана жалпысынан мамлекеттин ичинде жарандык коомду жана демократиялык дөөлөттөрдү өнүктүрүүгө пайдалуу жана көмөктөшүүчү катары каралат.

Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 21-жана 22-статьялары жана Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө европалык конвенциянын 11-статьясы тынч чогулуштарга жана ассоциациялардын эркиндигине адамдардын укугун гарантиялайт. Өз тобунун башка мүчөлөрү менен «жамаатта» аракеттенүүгө адамдардын укугу – өздөрүнүн мамлекеттик эмес уюмдарын, ассоциацияларын жана мекемелерин түзүүгө жана аларды башкарууга алардын укугу – ачык жана демократиялык коомдун белгилеринин бири болуп саналат. Ошол эле Пактынын 27-статьясы «азчылыктардын өкүлдөрүнө алардын тобунун башка мүчөлөрү менен бирдикте эне тилин пайдалануу укугунан баш тартылышы мүмкүн эмес» деп ырастайт. Ошондуктан, эреже катары, мамлекеттик бийлик

органдары «жамаатта иштеп жаткан» ушундай уюмдардын ички ишине тартылууга тийиш эмес жана аларга эч кандай чектөөлөр колдонулууга тийиш эмес, буга эларалык укукта жол берилген чектөөлөр кирбейт. **Улуттук азчылыктарды коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын 17(2)-статьясы** ушундай түрдө мамлекеттерди «улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн улуттук, ошондой эле эларалык деңгээлдерде өкмөттүк эмес уюмдардын ишине катышуу укугун жүзөгө ашырышына тоскоолдук кылбоого» милдеттендирет.

Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 2(1)-статьясы ар бир мамлекет «өзүнүн аймагында турган жана өзүнүн юрисдикциясына туш келген бардык адамдарга ушул **Пактыда** таанылган укуктарды кандайдыр бир, мисалы, тили жагынан айырмалабастан гарантиялоо» жоопкерчилигин өзүнө алышын шарттайт. Ушул нормага ылайык мамлекеттер тилдин негизинде мамлекеттик эмес уюмдарды кысымга ала албайт жана аларга тил жагынан өзүн актабаган эч кандай талаптарды кое албайт. Мында мамлекеттик бийлик органдары ушундай уюмдар, ассоциациялар жана мекемелер мыйзамдуу коомдук таламдын негизинде ички мыйзамдардын талаптарына ылайык келишин, анын ичинде мамлекеттик органдар менен өзара аракеттенүүнү талап кылган кырдаалдарда расмий мамлекеттик тилди (тилдерди) пайдаланышын талап кыла алат.

Ресурстарга келсек, **Копенгаген Документинин 32.2-пункту** улуттук азчылыктардын өкүлдөрү «улуттук мыйзамдарга ылайык өздөрүнүн билим берүү, маданий жана диний мекемелерин, уюмдарын же ассоциацияларын уюштурууга жана колдоого, алар ыктыярдуу финансылык жана башка взносторду, ошондой эле мамлекеттик колдоону издөөгө» укуктуу экендигин ырастайт. Тиешелүү түрдө, мамлекеттик бюджеттен жана коомдук эларалык булактардан, ошондой эле жеке сектордон финансылык

каражаттарды издөөдө бул уюмдарга мамлекеттер тоскоолдук кылууга тийиш эмес.

- 7) Башкалардын ичинде социалдык, маданий жана спорт жактарында мамлекеттик эмес уюмдардын ишин мамлекеттик финансылуого келсек, теңдештик жана кысымга алууга жол бербөө принциптерин колдонуу мамлекеттик бийлик органдары алардын чектеринде жашаган улуттук азчылыктардын тилинде жасалуучу ушундай ишке финансылуонун тиешелүү бөлүгүн беришин талап кылат. Бул контекстте, **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын** 2(1)-статьясы индивиддер менен баарлашууда тилдин негизинде чектөөлөр болууга тийиш эмес деп баса белгилеп гана тим болбостон, ошондой эле 2(2)-статьяда мамлекеттер «...Пактыда таанылган укуктарды жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болушу мүмкүн болгон мыйзамдык же башка чараларды көрүү үчүн зарыл аракеттерди жасоого» тийиш экендигин шарттайт. Ал гана эмес, **Расалык кысымга алууну жоюу жөнүндө эларалык конвенциянын** (ал расасынын, терисинин түсүнүн, ата-тегинин же улуттук же этностук тегинин белгилерине негизделген ар кандай так аныктоону, алып салууларды, чектөөнү же артыкчылык берүүнү жоюуга багытталган) 2(2)-статьясы «катышкан мамлекеттер кырдаал муну талап кылган учурда айрым расалык топторду же аларга таандык болгон индивиддерди ойдогудай өнүктүрүүнү жана коргоону камсыз кылуу максатында, аларга адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин толук жана теңдеш пайдаланууну гарантиялоо үчүн социалдык, экономикалык, маданий жана башка жактарда өзгөчө жана конкреттүү чараларды көрүүгө тийиш экендигин шарттайт». Тил көп учурда жогоруда көрсөтүлгөн конвенция тарабынан колголуучу этноско таандык болуунун аныктоочу критерийи болуп саналгандыктан, азчылыктардын тилинде сүйлөгөн топтор ушундай «өзгөчө жана

конкреттүү чаралардын» артыкчылыгына укукка ээ болушу мүмкүн.

Европалык деңгээлде Копенгаген документинин 31-пункту «мамлекеттер зарыл болгон учурда адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин колдонууда жана пайдаланууда улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнө башка жарандар менен толук теңдештикти камсыз кылуу үчүн өзгөчө чараларды көрө тургандыгын» шарттайт. **Улуттук азчылыктарды коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын** 4-статьясынын 2-пункту катышкан мамлекеттерди «экономикалык, социалдык, саясий жана маданий турмуштун бардык жактарында улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн көпчүлүккө таандык болгон адамдар менен толук жана иш жүзүндөгү теңдештигине көмөктөшүү үчүн зарыл учурларда тиешелүү чараларды көрүүгө» милдеттендирет; ошол эле Статьянын 3-пункту андан ары «2-пунктка ылайык көрүлгөн ушундай чаралар кысымга алуу актысы катары каралууга тийиш эмес» деп тактайт. Ал гана эмес, **Региондук тилдер жана азчылыктардын тилдери жөнүндө Европалык хартиянын** 7(2)-статьясы «региондук тилдер же азчылыктардын тилдери үчүн бул тилдерди пайдалануучулар менен калган калктын ортосунда теңдештикке көмөктөшүүгө багытталган же алардын өзгөчө шарттарын эске алган өзгөчө чараларды көрүү алда канча кеңири колдонуучу тилди пайдалануучуларга каршы кысымга алуу актысы катары каралбай тургандыгын» шарттайт. Ошондуктан бул контекстте мамлекеттик бийлик органдары, башкалардан тышкары, социалдык, маданий жана спорт жактарында улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн иши үчүн мамлекеттик бюджеттен ресурстардын адилеттүү бөлүгүн берүүгө тийиш. Мындай колдоо субсидия, мамлекеттик жеңилдиктер жана салыктардан бошотуу аркылуу жеткиликтүү кылынышы мүмкүн.

МААЛЫМДОО КАРАЖАТТАРЫ

- 8) **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын** пикирге укукту жана аны билдирүүгө укукту гарантиялаган 19-статьясы демократиялык коомдордо маалымдоо каражаттарынын ролу жана орду жагынан рекомендациялардын олуттуу булагы болуп саналат. 19(1)-статья «ар бир адам тоскоолдуксуз өз пикиринде туруу укугуна ээ болууга тийиш» экендигин караган учурда, 19(2)-статья ар бир адамга «чегараларга карабастан, ар кандай түрдөгү маалыматты жана идеяларды издөөгө, алууга жана оозеки, жазуу жүзүндө же басылма түрдө, көркөм формада же өзү тандаган ыкма менен берүүгө» эркиндигин гарантиялайт. **Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө Европалык конвенциянын** 10-статьясы ушундай түрдө билдирүү эркиндигине укукту гарантиялайт. Европа Кеңешине мүчө мамлекеттер **Пикирди билдирүү жана маалымат эркиндиги жөнүндө декларациянын** 1-статьясында «демократиялык жана плюралисттик коомдун негизги элементи катары пикирди билдирүү жана маалымат эркиндигинин принциптерин бекем жактай тургандыгын» кайталады. Ушунун негизинде мамлекеттер ошол эле документте «маалымат тармактары жана жалпыга маалымдоо каражаттары идеялардын жана пикирлердин ар түрдүүлүгүн чагылдырууга мүмкүндүк бере турган маалыматтын көзкарандысыз жана автономдуу каражаттарынын кеңири ар түрдүүлүгү өкүм сүрүшүнө чейин жетишүүгө умтулат» жеп жарыялаган.

Улуттук азчылыктарды коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын 9(1)-статьясы улуттук азчылыктардын өкүлдөрү «пикиринде туруу жана азчылыктын тилинде маалымат менен идеяларды мамлекеттик бийлик органдары тарабынан тоскоолдук болбостон жана чегараларга карабастан алуу жана берүү» жагынан эркин деп айкын ырастайт. Андан ары, ошол эле жобо мамлекеттерди

«өздөрүнүн укуктук системаларынын чектеринде улуттук азчылыктардын өкүлдөрү маалымдоо каражаттарына алардын жеткиликтүүлүгү жагынан кысымга алууга дуушарланбайт деп гарантиялоого» милдеттендирет. **Алкактык конвенциянын 9(3)-статьясы** мамлекеттер «улуттук азчылыктардын өкүлдөрү басылма маалымдоо каражаттарын түзүшүнө жана пайдаланышына тоскоолдук кылууга тийиш эметигин» шарттайт. Ошол эле жободо «мыйзамдуу радио- жана телеберүүсүнүн укуктук алкагында [мамлекеттер], бул мүмкүн болушунча, улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнө өздөрүнүн маалымдоо каражаттарын түзүү жана пайдалануу мүмкүнчүлүгү берилишин гарантиялоосу» талап кылынат. Айтмакчы, маалымдоо каражаттары **Копенгаген Документинин 32.2-пунктунда** каралган типтеги организмдерди түзө ала тургандыгын да эске сала кетүү керек, анда улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн «өздөрүнүн билим берүү, маданий жана диний мекемелерин, уюмдарын жана ассоциацияларын уюштурууга жана колдоого» укугу камсыз кылынат. Маалымдоо каражаттары бул абзацта так эске алынбагандыгына карабастан, алар көп учурда тилге, маданиятка жана өзүнчөлүккө көмөктөшүүдө жана аларды сактоодо олуттуу роль ойнойт.

Улуттук азчылыктардын өкүлдөрү жеке маалымдоо каражаттарын уюштурууга жана колдоого укутуу экендиги жагынан шек жоутугуна карабастан, бул укук маалымдоо каражаттарын жөнгө салуу жагынан эларалык укукта, ошондой эле мамлекеттин ушундай укуктук талаптарында белгиленген чектөөлөргө дуушарлана тургандыгы да анык. **Алкактык конвенциянын 9(2)-статьясы** муну **Конвенциянын 9(1)-статьясында** эске алынган пикир билдирүү эркиндиги «кысымга албастан объективдүү критерийлердин негизинде мыйзамдуу радио- жана телеберүүлөрдү же кино ишканаларын Тараптар лицензиялашынын талабын четтетүүгө тийиш эмес» деп баса

белгилөө менен түшүндүрөт. Жөнгө салуучу талаптар негиздүү жана зарыл болгон учурларда бул укукка ээ болууну бузуу үчүн пайдаланылышы мүмкүн эмес.

- 9) Коомдук түрдө финансылануучу маалымдоо каражаттарына жеткиликтүүлүк маселеси пикир билдирүү эркиндиги түшүнүгү менен тыгыз байланышкан. **Алкактык конвенциянын 9(1)-статьясы** улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн пикир билдирүү эркиндиги азчылыктардын тилиндеги маалыматты жана идеяны мамлекеттик бийлик органдары тарабынан тоскоолдуксуз берүү эркиндигин камтыйт деп шарттайт жана «азчылыктардын өкүлдөрү маалымдоо каражаттарына жеткиликтүүлүк жагынан кысымга алынууга тийиш эмес» деп билдирүүнү улантат. **Алкактык конвенциянын 9(4)-статьясы** «Тараптар азчылыктардын өкүлдөрүнө маалымдоо каражаттарына жетүүдө көмөк көрсөтүү жагынан кысымга алууга дуушарланууга тийиш эмес» деп шарттайт. Бул кыйла сандагы мүчөлөрдөн турган улуттук азчылыкка коомдук радиодо жана/же телекөрсөтүүдө берүү убактысына алардын адилеттүү үлүшүнө жеткиликтүүлүк берилүүгө тийиш экендигин болжолдойт, ал берүү убактысынын үлүшү үчүн мааниге ээ болгон тиешелүү азчылыктын санына жараша болот.

Бирок топтолушунун саны жана даражасы каралып жаткан ар бир улуттук азчылыкка бөлүнүүгө тийиш болгон берүү убактысынын санын аныктоо учурунда бирден бир критерий катары каралбайт. Топтор чакан болгон учурда убакыттын жана каражаттардын үзүрлүү минимуму эске алынууга тийиш, ансыз чакан азчылык маалымдоо каражаттарын кыйла түрдө пайдаланууга кудуретсиз.

Ал тургай, азчылыктар үчүн берилүүчү программалардын убактысынын сапаты акылга сыярлык, кысымга албаган негизде мамиле кыла турган маселе болуп саналат. Азчылыктардын

тилиндеги программаларга бөлүнгөн убакыт улуттук азчылыктардын өкүлдөрү үчүн өз тилинде кыйла түрдөгү программаларды пайдалануу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылууга тийиш. Ошондуктан мамлекеттик бийлик органдары бул программаларга күндүн алгылыктуу учурундагы трансляцияны гарантиялоого тийиш.

- 10) Ачык жана демократиялык коомдо маалымдоо каражаттарынын программаларынын мазмуну мамлекеттик бийлик органдары тарабынан ашкере цензурага дуушарланууга тийиш эмес. Бул жагынан алганда **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 19(1)-статьясында жана Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө европалык конвенциянын 10(1)-статьясында** гарантияланган пикир билдирүү эркиндиги маанилүү. Мамлекеттик бийлик органдары тарабынан белгилениши мүмкүн болгон ар кандай чектөөлөр **Пактынын 19(3)-статьясына** ылайык болууга тийиш, ал ушул чектөөлөр «а) Башка адамдардын укуктарын жана кадыр-баркын урматтоо үчүн; б) Улуттук коопсуздукту же коомдук тартипти, же саламаттыкты сактоону жана адептүүлүктү коргоо үчүн мыйзамдарда белгиленгендей жана зарыл болууга тийиш» экендигин шарттайт. **Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө европалык конвенциянын 10(2)-статьясы** пикир билдирүү эркиндигине ээ болууга мамлекеттик бийлик органдарынын ар кандай кийлигишүүлөрүнө дээрлик бирдей чектөөлөрдү шарттайт.

Улуттук азчылыктар тарабынан же алардын атынан иштелип чыккан коомдук маалымдоо каражаттарынын программалары жамааттын мүчөлөрүнүн таламдары менен ниеттерин чагылдырышынын жана алар көзкарандысыз катары каралышынын гарантиялары үчүн механизмдер киргизилүүгө тийиш. Бул контекстте редакциялоо процессине (жеке жак

катарында аракеттенген) улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн катышуусу маалымдоо каражаттарынын көзкарандысыз мүнөзүн жана алар кызмат кылган жамааттардын муктаждыктарына алар үн кошо тургандыгын сактоонун гарантиясы үчүн зор мааниге ээ болор эле.

Теңдештик жана кысымга алууга жол бербөө принцибине ылайык, мамлекеттик мекемелердин структурасы өздөрү кызмат кылууга тийиш болгон калкты чагылдырууга тийиш. Бул ошондой эле коомдук маалымдоо каражаттарына тиешелүү. **Алкактык конвенциянын 15-статьясы** мамлекеттерди «улуттук азчылыктардын өкүлдөрү маданий, коомдук жана экономикалык турмушка, ошондой эле мамлекеттик иштерге, өзгөчө өздөрүнө тиешеси бар болгон иштерге иш жүзүндө катышуусу үчүн зарыл шарттарды түзүүгө» милдеттендирет. **Иш жана кесип жагынан кысымга алуу жөнүндө Эл аралык эмгек уюмунун № 111 Конвенциясынын 2-статьясы** мамлекеттерди «ар кандай кысымга алууну, буга тиешеси болгондорду жоюу максатында иш жана кесип жагынан мүмкүнчүлүктөрдүн жана мамиленин теңдештигине көмөктөшүүгө арналган улуттук саясатты жүргүзүү» милдеттенмелери менен алда канча ачык байланыштырат. Улуттук азчылыктардын өкүлдөрүн маалымдоо каражаттарына ишке кысымга албастан кабыл алуу маалымдоо каражаттарынын өкүлчүлүктүүлүгүнө жана объективдүүлүгүнө салым кошот.

- 11) **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 19(2)-статьясынын жана Улуттук азчылыктарды коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын 9(1)-статьясынын** духуна жана кысымга алууга жол бербөө принциптерине ылайык, башка мамлекеттен же «боордош мамлекеттен» трансляцияланган улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн тилиндеги программаларга жеткиликтүүлүк анын мүчөлөрү жашаган мамлекеттин коомдук

маалымдоо каражаттарында азчылыкка бөлүнгөн программалык убакытты азайтууну актоого кызмат кылууга тийиш эмес.

Чегара аркылуу маалымат тармактарына жана маалымдоо каражаттарына жеткиликтүүлүк маалыматка укуктун олуттуу курамдык бөлүгү болуп саналат, ал тездетилген техникалык прогресстин контекстинде өскөн мааниге ээ. Демек, кабелдик берүүнү лицензиялоо учурунда, мисалы, боордош мамлекетте турган телекөрсөтүү жана радио станцияларына жетүү ниети тиешелүү улуттук азчылык тарабынан ачык билдирилген учурда бул станцияларды лицензиялоодон мамлекет баш тартышы жол берилгис. Бул укук кабелдик маалымдоо каражаттарына карата гана эмес, ошондой эле улуттук азчылыктын тилиндеги электрондук маалыматка карата да колдонулат.

Жалпы деңгээлде, Европа Кеңешине мүчө мамлекеттер **Пикирди билдирүү жана маалымат эркиндиги жөнүндө декларациянын III(c)-статьясында** «маалыматтын эркин агымына көмөктөшүүнү, ошонун өзү менен эларалык түшүнүүгө, ынанымдарды жана салттарды мыкты билүүгө, пикирлердин ар түрдүүлүгүн урматтоого жана маданияттарды өзара байытууга салым кошууну» чечкен. Чегара аркылуу маалымдоо каражаттарынын карым-катышына келсек, мамлекеттер өзүнүн саясатын ушул жобонун духуна ыңгайлаштырууга тийиш.

ЭКОНОМИКАЛЫК ТУРМУШ

- 12) Эларалык документтер экономикалык иш жагынан улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн укуктарына аз таянат. Бирок эларалык документтер өз тилин коомдук жана жеке турмушта, эркин жана кандайдыр бир кысымга алуу болбостон, оозеки жана жазуу жүзүндө, жекече жана башка адамдар менен пайдаланууга улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн укуктарына шилтемелерди

камтыйт. **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 19(2)-статьясы жана Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө европалык конвенциянын 10(1)-статьясы** башкаларга билдирилиши мүмкүн болгон идеяларга жана пикирлерге карата (башкача айтканда, коммуникациялардын мазмунуна карата), ошондой эле коммуникациянын каражаты катары тилге карата пикир билдирүү эркиндигин гарантиялайт. Бул укуктар, теңдештикке жана кысымга алуунан жоктугуна укук менен айкалышта, өзү тандаган тилде ишкерлик кылууга улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн укугун болжолдойт. Өзүнүн кардарлары менен натыйжалуу баарлашкыдай абалда болуу жана жеке шарттарда өз демилгелерин жүзөгө ашыруу жеке ишкерлер үчүн канчалык маанилүү экендигинен улам, алар тилди эркин тандашына мыйзамсыз чектөөлөр болууга тийиш эмес.

Алкактык конвенциянын 11(2)-статьясы «ар кандай улуттук азчылыктын өкүлү өз азчылыгынын тилинде эл үчүн жеке мүнөздөгү көрнөктөрдү, жазууларды жана башка маалыматты жайгаштырууга укуктуу» экендигин шарттайт. «Жеке мүнөздөгү» деген сөз айкашы **Алкактык конвенцияда** расмий болуп саналбагандардын бардыгына тиешелүү. Демек, мамлекет жеке ишкерликти жүргүзүүдө өз тилин тандоого эч кандай чектөөлөрдү кое албайт.

Жогоруда эске алынганга карабастан, мамлекет башка жактар укуктарга ээ болушуна таасир эткен же коомдук органдар менен алыш-бериш жана коммуникация зарыл болгон экономикалык иш секторлорунда расмий мамлекеттик тил же тилдер кабыл алынышын талап кыла алат. Бул **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 19(3)-статьясында жана Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө европалык конвенциянын 10(2)-статьясында** шартталган пикир

билдирүү эркиндигине жол берилген чектөөлөрдөн келип чыгат. Жогоруда эске алынган статьяларда айтылган жол берилген чектөөлөрдүн чектелген саны коммуникациялардын мазмунуна чектөөлөрдү актай алган учурда, алар тилди коммуникация каражаты катары пайдаланууга чектөөлөрдү эч качан актай албайт. Бирок башкалардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо жана мамлекеттик башкаруу органдарынын чектелген талаптары расмий мамлекеттик тилди жана тилдерди кошумча пайдалануунун өзгөчө милдеттендирүүлөрүн актай албайт. Бул өндүрүштүк жайлардын абалы жана коопсуздугу, керектөөчүлөрдү коргоо, эмгек мамилелери, салык салуу, финансылык отчеттуулук, денсоолукту жана жумушсуздук боюнча мамлекеттик камсыздандыруу жана ташуу сыяктуу иш секторлорунда кырдаалга жараша колдонулушу мүмкүн. Мыйзамдуу коомдук таламдын негизинде мамлекет, ар кандай башка тилди пайдаланууга кошумча иретинде, ошондой эле мамлекеттин мамлекеттик расмий тили же тилдери, **Улуттук азчылыктарды коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын Түшүндүрмө катынын** 60-пунктунда так баяндалгандай, эл үчүн көрнөктөрдү жана жазууларды илүү сыяктуу коммерциялык иш чөйрөлөрүндө кабыл алынышын талап кыла алат. Бүтүндөй алганда, мамлекет тилди пайдаланууга эч качан тыюу сала албайт, бирок ал мыйзамдуу коомдук таламдын негизинде, мамлекеттик расмий тилди же тилдерди кошумча пайдаланууга милдеттендире алат.

Мыйзамдуу коомдук таламдын логикасына макул болуу менен, мамлекет милдеттендириши мүмкүн болгон тилди пайдалануу жагынан ар кандай талап (талаптар) тейленип жаткан коомдук таламга теңдеш болууга тийиш. Ар кандай талаптын теңдештиги мындай талап зарыл болгон өлчөм менен аныкталууга тийиш. Алсак, мисалы, өндүрүштүк жайдын абалы жана коопсуздугу жагынан коомдук таламга келсек, мамлекет жеке ишканалардан

ишкана тандаган тилге (тилдерге) кошумча иретинде мамлекеттик расмий тилде же тилдерде коопсуздук боюнча жазууларды илүүнү талап кыла алат. Ушундай эле түрдө, салык салуу жагынан мамлекеттик туура башкаруу таламына келсек, мамлекет администрациялык бланктар мамлекеттик расмий тилде же тилдерде берилишин жана мамлекеттик бийлик органдары тарабынан аудит болгон учурда маңызы бар жазуулар мамлекеттик расмий тилде же тилдерде да жеткиликтүү болушун талап кыла алат; мүмкүн болгон соңку учурда жеке ишканалар бардык жазууларды мамлекеттик расмий тилде же тилдерде жүргүзүшү талап кылынбайт, бирок мүмкүн болгон котормо үчүн жоопкерчилик жеке ишканага жүктөлөт. Бул, **Улуттук азчылыктардын укуктарын коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын** 10(2)-статьясында алдын ала айтылгандай, администрациялык органдар менен мамилелерде өз тилин (тилдерин) пайдаланууга улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн мүмкүн болгон укугуна зыян келтирбейт.

АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК ОРГАНДАР ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТТАР

13/14/15) ОБСЕге катышкан мамлекеттер улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн өзүнчөлүгүн (анын ичинде алардын тилин) сактоо үчүн гана эмес, ошондой эле аларды өнүктүрүү жана алга илгерилетүү үчүн жагымдуу болгон динамикалык чөйрөнү түзүүгө көмөктөшө турган чараларды көрүү милдеттенмеси менен байланышкан. Натыйжасы катары, бул мамлекеттер, **Копенгаген документинин** 35-пунктунда белгиленгендей, «мамлекеттик иштерде иш жүзүндө катышууга улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн укугун» урматтоо милдеттенмесин өзүнө алган. **Улуттук азчылыктарды коргоо жөнүндө алкактык конвенциянын** 10(2)-статьясында «администрациялык органдар менен мамилелерде азчылыктардын тилин пайдаланууну мүмкүн

кылуу» мамлекеттерден ачык талап кылынат. **Копенгаген документинин** 35-пункту ошондой эле мамлекеттик иштерге улуттук азчылыктар өз тилинде катышуусуна көмөктөшө турган чөйрөнү түзүү, «бул мамлекеттердин саясатына ылайык азчылыктардын өзгөчө тарыхый жана аймактык кырдаалдарына ылайык келген тиешелүү жергиликтүү жана аймактык администрацияларды уюштуруу мүмкүнчүлүгүнө таянат». **Алкактык конвенциянын** 15-статьясы мамлекеттерди «улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн маданий, коомдук жана экономикалык турмушка, ошондой эле мамлекеттик иштерге, өзгөчө аларга тиешеси бар болгон иштерге иш жүзүндө катышуусу үчүн зарыл шарттарды түзүүгө» милдеттендирет. Бул жоболор мамлекеттик бийлик органдарын улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнө жергиликтүү бийликтер менен өз тилинде иштешүүгө же өз тилинде жарандык сертификаттарды жана аттестаттарды алууга мүмкүнчүлүк берүүгө милдеттендирет. Теңдештик жана кысымга алууга жол бербөө принциптерине ылайык, бул жоболор ошондой эле динамикалык жалпы мамилелерди болжолдойт, мында азчылыктын тили жергиликтүү саясий турмушта, жарандар жана мамлекеттик бийлик органдары менен өзара аракеттенүүдө, ошондой эле мамлекеттик кызматтар менен камсыз кылууда коммуникациянын өнүккөн каражаты болушу мүмкүн.

Калкты тейлөөгө арналган администрациялык мекемелердин жана агентстволордун этностук өкүлчүлүгү демейде кысымга алуу жок болгон плюралисттик жана ачык коомдун белгиси болуп саналат. Системанын ичинде өткөн заманда орун алган же али өкүм сүрүп жаткан кысымга алуунун кесепеттерин каршы туруу үчүн **Иш жана кесип жагынан кысымга алуу жөнүндө Эл аралык эмгек уюмунун № 111 Конвенциясынын** 2-статьясы мамлекеттерден «ар кандай кысымга алууну, буга тиешеси болгондорду жоюу максатында иш жана кесип жагынан

мүмкүнчүлүктөрдүн жана мамиленин теңдештигине көмөктөшүүгө арналган улуттук саясатты жүргүзүүнү» талап кылат.

Калкты тейлөөгө арналган программаларды жана кызматтарды иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу менен, жогорудагы принциптерди жактаган мамлекеттер, сандык негиздүүлүк принциптери сыяктуу эле, улуттук азчылыктардын өкүлдөрү билдирген каалоолорду эске алууга тийиш деп ниеттенүү адилеттүү. Билдирилген керектөө жана сан кыйла болуп саналган учурда, улуттук азчылыктардын өкүлдөрү болуп саналган салык төлөөчүлөр ошондой эле өз тилиндеги сервиске жеткиликтүү болушун адилеттүүлүк талап кылат. Бул өзгөчө адамдардын турмушунун сапатына түздөнтүз жана олуттуу түрдө таасир эткен саламаттыкты сактоого жана социалдык жактан тейлөөгө тиешелүү.

Теңдештик жана кысымга алууга жол бербөө принциптерине ылайык, администрациялык органдардан улуттук азчылыктардын өкүлдөрү менен баарын камтыган жана теңдеш түрдөгү мамиле күтүлүүдө. Мамлекеттер өздөрүнүн юрисдикциясында турган региондордун демографиялык реалийлерин моюнга алууга тийиш. Башкалардан тышкары, мамлекеттер региондун демографиялык реалийлерин өзгөртүү менен, өз милдеттенмелерин аткаруудан четтөөгө аракет кылууга тийиш эмес. **Алкактык конвенциянын** 16-статьясы мамлекеттерди улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн укуктарын чектөө максатында бул азчылыктар жашаган райондордо калктын катышын өз бетинче өзөртө ала турган чараларга барбоого **өзгөчө** милдеттендирет. Мындай чаралар өз бетинче конфискациялоодон, көчүрүп жиберүүдөн, айдап жиберүүдөн, ошондой эле администрациялык чегараларды өз бетинче

өзгөртүүдөн жана кайра каттоо жагындагы амалдардан турушу мүмкүн.

КӨЗКАРАНДЫСЫЗ УЛУТТУК МЕКЕМЕЛЕР

- 16) Мамлекеттик бийлик органдары эларалык конвенцияларда же ички мыйзамдарда гарантияланган укуктарды иш жүзүндө жүзөгө ашырууну жана коргоону камсыз кылуу механизмдерин киргизген учурда адам укуктары алар кимге арналган болсо, ошолор үчүн реалдуу мааниге ээ болот. Мыйзамдык жол-жоболорго кошумча иретинде көзкарандысыз улуттук мекемелер демейде алда канча тез жана анча кымбат эмес каражаттар менен камсыз кылат жана булар алда канча ыңгайлуу.

Расалык кысымга алууну жоюу жөнүндө конвенцияга шилтеме жасалган кысымга алуу аныктамасы расаны гана козгогон критерийге ылайык жасалган эмес. **Конвенциянын 1(1)-статьясы** расалык кысымга алуу түшүнүгү «расанын белгилерине, терисинин түсүнө, уруулук же улуттук же этностук тегине негизделген, коомдук турмуштун саясий, экономикалык, социалдык, маданий же ар кандай башка жактарында адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин теңдеш башталыштарда таанууну, пайдаланууну же колдонууну жок кылуу же начарлатуу максатын көздөгөн же аларга алып келген ар кандай так аныктоону, алып салууну, чектөөнү же артыкчылык берүүнү» билдире тургандыгын шарттайт. **Конвенциянын 6-статьясы** «катышкан мамлекеттер өздөрүнүн юрисдикциясы жайылтылган ар бир адамга, ушул Конвенцияга карабастан, адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин бузган расалык кысымга алуунун ар кандай аракеттеринен компетенттүү улуттук сот акыйкаттыгы органдары жана башка мамлекеттик уюмдар аркылуу иш жүзүндө коргоону жана коргоо каражаттарын гарантиялоого тийиш» деп жарыялайт. Бул контекстте

мамлекеттер ондоо жана компенсациялоо механизмдери катары аракеттене ала турган омбудсмен же адам укуктары боюнча комиссия сыяктуу улуттук көзкарандысыз мекемелерди түзүү колдо болгон мамлекеттик демократиялык жана плюралисттик мүнөздөгү чара болуп саналат. Тиешелүү түрдө жана **Бириккен Улуттар Уюмунун 1993-жылдын 20-декабрындагы 48/134 Резолюциясына** таянып, Европа Кеңеши **Министрлер комитетинин 1997-жылдын 30-сентябрындагы № R (97) 14 Рекомендациясында** «адам укуктары боюнча улуттук уюмдарды, атап айтканда, өзүнүн мүчөлүгүндө плюралисттик болуп саналган адам укуктары боюнча комиссияларды, омбудсмендерди жана алардай уюмдарды» түзүүнү колдоду. Оңдоонун мындай механизмдери ошондой эле өздөрүнүн тил жагынан жана башка укуктары бузулду деп эсептеген улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнө жеткиликтүү болууга тийиш.

СОТ БИЙЛИКТЕРИ

- 17/18) Эл аралык мыйзамдар мамлекеттик бийлик органдарынан камакка дуушарланган, айып коюлган жа аларга карата тергөө жүргүзүлүп жаткан бардык адамдарга аларга коюлган айыптоолор жана соттук териштирүү жөнүндө алар түшүнгөн тилде маалымдар болуу укугун гарантиялоону талап кылат. Зарылчылык болгон учурда котормочу акысыз сунуш кылынууга тийиш. Тиешелүү укуктук жол-жобонун ушул нормасы универсалдуу болуп саналат жана улуттук азчылык катары тил жагынан алардын укуктарына тиешеси жок. Көбүнесе, мыйзам алдындагы теңдештик жана кысымга алууга жол бербөө принциптери негизги принциптер болуп саналат. Бул принциптерди урматтоо жазык айыптоолору жана куугунтуктоолор жагынан өзгөчө маанилүү. Ушундан улам **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 14(3)(а)-статьясы** жазык кылмышы үчүн айыпталган ар бир адам «өзүнө каршы коюлган айыптоонун

мүнөзү жана негизи жөнүндө ал түшүнгөн тилде тез жана кең-кесири маалымдар болушун» талап кылат. **Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө европалык конвенциянын 6(3)(а)-статьясы** дээрлик бирдей тил менен ошол эле талапты шарттайт. Толуктоо иретинде жогоруда эске алынган конвенциянын 5(2)-статьясы камакка алуу жагынан ошол эле талапты шарттайт. Ал гана эмес, **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 14(3)-статьясы** ар бир адамдын «толук теңдештикте»...«(е) өзүнө каршы күбө каттарды иликтөөгө же иликтенүүгө жана өзүнүн тапшыруусу боюнча тергөө күбө каттарын жана тергөөнү өзүнө каршы күбөлүк кат сыяктуу шарттарда алууга» укугун шарттайт. Буга байланыштуу, **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 14(3)(f)-статьясы** жана **Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө европалык конвенциянын 6(3)(е)-статьясы** ар бир адамдын «эгерде ал сотто колдонулган тилди түшүнүүгө кудуретсиз болсо же ал тилде сүйлөй албаса, котормочунун акысыз жардамына ээ болууга» укугун гарантиялайт. Тилди пайдаланууга ачык тиешелүү болгон ушул гарантиялар өзгөчө жазык процесстери жагынан милдеттендирилген учурда, соттордун жана трибуналдардын алдында теңдештиктин негизги гарантиясынан, **Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эларалык пактынын 14(1)-статьясынын** биринчи сүйлөмүндө шартталгандай, ар кыл түрдөгү сот өндүрүшүнүн шарттары канчалык так теңдеш болсо, ал ошончолук адилеттүү каралууга тийиш экендиги келип чыгат. Бүтүндөй алганда сот өндүрүшү үчүн тилди тандоого теңдеш түрдө тиешелүү болгон бул аныктама мамлекеттерди сот акыйкаттыгын теңдеш жана натыйжалуу жүзөгө ашыруу жагынан өздөрүнүн саясатын өнүктүрүүгө багыттоого тийиш.

Алда канча кеңири алганда, **Региондук тилдер жана азчылыктардын тилдери жөнүндө Европалык хартиянын 7(1)-**

статьясы мамлекет өзүнүн саясатын, мыйзамдарын жана практикасын «маданий байлыктын чагылдырылышы катары региондук тилдерди же азчылыктардын тилдерин таануу» жана «региондук тилдерди жана азчылыктардын тилдерин сактоо максатында аларга көмөк көрсөтүү үчүн чечкиндүү аракеттерге муктаждык» сыяктуу максаттарга жана принциптерге негизденүүгө тийиш деп жарыялайт. **Европалык хартиянын 7(4)-** статьясы «региондук тилдерге жана азчылыктардын тилдерине карата өз саясатын аныктоо менен Тараптар мындай тилдерди пайдаланган топтор билдирген муктаждыктарды жана каалоолорду эске алууга тийиш» экендигин шарттайт. Ал гана эмес, **Алкактык конвенциянын 15-статьясы** мамлекеттерди «улуттук азчылыктардын өкүлдөрү маданий, коомдук жана экономикалык турмушка, ошондой эле мамлекеттик иштерге, өзгөчө таасир эткен иштерге иш жүзүндө катышуусу үчүн зарыл шарттарды түзүүгө» милдеттендирет. Эгерде жогоруда эске алынган нормалар демократиялык коомдордо сот акыйкаттыгына иш жүзүндө жеткиликтүүлүктүн маанилүүлүгүн эске алуу менен бир эле учурда эске алынса, мамлекеттер, бул мүмкүн болушунча, (жазык, жарандык же администрациялык болобу) сот өндүрүшүнүн бардык этаптарында улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнө өзүн өз тилинде көрсөтүү укугун гарантиялоого тийиш деп болжолдоо акылга сыярлык, ошол эле учурда башкалардын укуктарын урматтоо сакталат жана сот процесстеринин бүтүндүгү, анын ичинде апелляция органдары аркылуу колдоого алынат.

- 19) Сот акыйкаттыгына жеткиликтүүлүк адам укуктарына ээ болуу үчүн маанилүү болуп саналган өлчөмдө колдо болгон жол-жоболорго адамдын түз жана жеңил катышуусунун даражасы мындай жеткиликтүүлүктү өлчөөнүн маанилүү ченеми болуп саналат. Улуттук азчылыктардын өкүлдөрүнүн тилинде (тилдеринде) колдонулган соттук жол-жоболордун болушу,

тиешелүү түрдө, сот акыйкаттыгына жеткиликтүүлүктү мындай адамдар үчүн алда канча түз жана жөнөкөй кылат.

Ушул негизде **Региондук тилдер жана азчылыктардын тилдери жөнүндө Европалык хартиянын 9-статьясы** козголгон тараптардын бири тарабынан жүзөгө ашырылып жаткан жана өтүнүчкө ылайык даражада бардык сот өндүрүштөрү региондук тилде же азчылыктын тилинде жүргүзүлүүгө тийиш экендигин карайт. Европа Кеңешинин Парламенттик Ассамблеясы өзүнүн **1201 Рекомендациясынын 7(3)-статьясында** ушундай эле тыянакка келген, ал «улуттук азчылык кыйла санда жашаган региондордо улуттук азчылыктардын өкүлдөрү администрациялык органдар менен карым-катышта жана соттор менен юридикалык органдарда териштирүү процессинде өзүнүн эне тилин пайдаланууга укуктуу болууга тийиш» экендигин карайт. Буга ылайык, мамлекеттер кызматка тартуунун жана сот акыйкаттыгында иштөө үчүн окутуунун тиешелүү саясатын жүргүзүүгө тийиш.

ЭРКИНДИГИНЕН АЖЫРАТУУ

- 20) **Камактагыларга мамиле кылуу жагынан Бириккен Улуттар Уюмунун минималдуу стандарттык эрежелеринин 51-эрежеси, 1-жана 2-пункттары, Европа Кеңеши кабыл алган Түрмөлөр жөнүндө европалык жобонун 60-эрежесиндей, 1- жана 2-пункттарындай эле, камактагылар түрмөнүн администрациясын түшүнүшүнүн маанилүүлүгү сыяктуу эле, түрмөгө камалган адамдардын аларды түрмөнүн администрациясы түшүнүшүнө укугунун маанисин баса белгилейт. Бул жоболордун ушундай катары азчылыктардын укуктарына тиешеси жок. Бирок козголуп жаткан адамдардын билдирилген каалоосу менен катар алардын санын, теңдештик жана кысымга алууга жол бербөө принциптерин эске алып, жогоруда эске алынган жоболор**

улуттук азчылыктардын өкүлдөрү кыйла санда жашаган региондордо же жерлерде дагы алда канча милдеттендирүүчү болуп саналат.

- 21) **Камактагыларга мамиле кылуу жагынан Бириккен Улуттар Уюмунун минималдуу стандарттык эрежелеринин 37-эрежеси, Европа Кеңеши кабыл алган Түрмөлөр жөнүндө европалык жобонун 43(1)-статьясындай эле, камактагылардын өзүнүн үйбүлөсү, татыктуу достору жана тышкы уюмдардын адамдары же өкүлдөрү менен баарлашууга укугун колдойт. Адамдын пикир билдирүү эркиндиги жана өз тилин коомдук жана жеке турмушта пайдалануу укугу сыяктуу укуктарынын маанилүүлүгүнөн улам, бийликтерге мыйзамдарда милдеттендирилген чектөөлөрдүн алкагында түзөтүү мекемелеринде да бул укуктарды урматтоо милдети жүктөлөт. Эреже катары, камактагылар өз тилинде башка камактагылар жана келгендер менен оозеки, ошондой эле жеке кат алышуу түрүндө баарлашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга тийиш. Ошого карабастан, жазык аракеттери үчүн кармалган адамдардын айрым адам укуктары жана эркиндиктери эларалык документтерде милдеттендирилген чектөөлөргө ылайык коомдук коопсуздук себептери боюнча мыйзамдуу негиздерде чектелиши же убактылуу токтотулушу мүмкүн. Практикалык маселе катары, камактагылар тил жагынан укуктарга ээ болушуна аларды демейде өздөрүнүн тили пайдаланылган жерлерде кармап туруу аркылуу көмөктөшүү баарынан дурус болот.**